International Journal of Sanskrit Research 2024; 10(1): 204-206

International Journal of Sanskrit Research
अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2024; 10(1): 204-206
© 2024 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 08-11-2023
Accepted: 11-12-2023

दीपाञ्जलि भञ्जः
संस्कृत अध्यापिका,
पञ्चायत समिति महाविद्यालयः,
धर्मपुरा, शुलिआपदा, मयूरभञ्जः,
ओडिशा, भारत

Corresponding Author:
दीपाञ्जलि भञ्जः
संस्कृत अध्यापिका,
पञ्चायत समिति महाविद्यालयः,
धर्मपुरा, शुलिआपदा, मयूरभञ्जः,
ओडिशा, भारत

संस्कृतिरक्षणाय मठानां योगदानम्

दीपाञ्जलि भञ्जः

प्रस्तावना

भारतीयसंस्कृतौ चत्वारः पुरुषार्थाः - धर्माः, अर्थाः, कामः मोक्षश्च। निखिलेस्मिन् संसारे मानवाणां स्व स्व धर्म स्थापनाय सुष्टुमार्गेण पालनाय च धर्मशास्त्रस्य प्रयोजनीयता नितरां वर्त्तते। दुःखदैन्यपरिपूर्णेस्मिन् संसारे जननादनन्तरं मनुष्यः स्वस्योन्नतये सततं यत्नते। तस्याभ्युदयार्थं मानवः पुरुषार्थचतुष्टयोपरि निर्भरशीलो भवति। तेषु पुरुषार्थेषु निखिलपुरुषार्थचूडायमानो धर्मोभारतीयसंस्कृतेः परिपूरकः परिपोषकश्चेति विदुषां मतम्। तस्मात् भारतीयसंस्कृतेः संरक्षणाय धर्मस्य पालनं कर्तव्यम्। मठः शब्दस्य अर्थ भवति संस्थानम्। यत्र गुरु शिष्यं आध्यात्मिकशिक्षा, उपदेशादि प्रददाति। गुरु प्रायः धर्मगुरु इति अभिधियते। अर्थात् मठः,पुं, छात्रादिनिलयः। इत्यमरः। मठन्ति वसन्ति छात्रादयोश्च मठः। मठ वासमर्द्दयोः अल्,प्रत्यय इति सूत्रेण। छत्रशीला विद्यार्थिनछात्राः। तत्र सामाजिकसेवा, साहित्यादि सम्बन्धितकार्यः संपादित भवति। भिन्नभिन्न संप्रदायस्य विभिन्नानि मठाः सन्ति। संस्कृति संरक्षणाय मठानां गुरुत्वपूर्णभूमिकाः वर्तन्ते।

मठपरंपरायाः सृष्टि

यदा समाजे विकाराः प्रादुर्भवन्ति, अनाचारास्य वृद्धिं यान्ति, तदा सदाचार-संवर्द्धनाय धर्मस्य पुनः संस्थापनाय च कश्चित् महापुरुषो भुवम् अवतरति। श्री शङ्कराचार्य्यः एतादृश एव महापुरुष आसीत्। सन्यासमङ्गीकृत्य भ्रमणमारव्धवान्, सर्वप्रथममयं ब्रह्मकामो गौडपादशिष्यस्य गोविन्दनाथस्याश्रमं जगाम। गोविन्दनाथाश्रमे अयं भूयोऽपि वेदवेदाङ्गानि दर्शनानि धर्मप्रचारानि चाधीतवान्। दशवर्ष-देशीयस्य अस्य गुरुर्विधिवत् सन्यासाश्रमे दीक्षामकल्पयत्। गुरोरनुज्ञामुपलभ्य शङ्करः ब्रह्मज्ञानप्रतिष्ठायै भारतभ्रमणं प्रारभत। तदानीं वौद्धधर्मस्य पताका भारतेषु दोधूयते स्म। परं बौद्धभिक्षुवः भिक्षुण्यश्च बुद्धोपदिष्टं धर्मरहस्यं विस्मृत्य व्यभिचारपरायणा अभवन्। ब्राह्मणधर्मे तान्त्रिकाणां प्रभावोऽवर्द्धत्। इत्थं शंकरस्य समये विविधा धर्मसंप्रदाया अनाचारेण ग्रस्ता अभवत्। जनता च मोहान्धतमसि मग्ना असीत्। शंकराचार्य्यो बौद्धानां तान्त्रिकाणाञ्च प्रपञ्चं निराकृत्य उपनिषद्-ब्रह्मसूत्र-गीतासु प्रतिपादितासु धर्मसिद्धान्तान् समुद्घोषायामास। तेन बौद्धानां निरीश्वरवादस्य शून्यवादस्य च कुलिशकठोरैस्तर्कै खण्डनं विहितम्। शंकरस्य पुरुषार्थैव पतनोन्मुखो बौद्धधर्म विनष्टः, जनता च जीवनोन्नायकैः वैदिकसिद्धान्तैः सुखमुच्छ्वसिता। इत्थम् आहिमालयात् आकन्याकुमार्य्याः अधर्मं ध्वंसयन् धर्मं च स्थापयन् अयं मनस्वी काञ्ची-द्वारिका-वदरी-पुरीषु चतुष्पीठान् संस्थापयामास। चर्तुधामः भारतस्य धार्मिकस्थलरूपेण परिचितम् यथा-पुरी, रामेश्वरम्, द्वारिका,वद्रीनाथः। प्रथम मठ अष्टमशताब्द्धे शंकराचार्य्यः स्थापयति। भारतस्य महानदार्शनिकः धर्मप्रवर्तकरूपेण परिचितम्। कलियुगे भगवत्पाद श्रीमद्शंकराचार्य्यभाष्य, प्रकरणतया मीमांसाशास्त्रार्थं, परकायप्रवेशाय, नारदकुण्डे अर्चाविग्रहः श्रीबदरीनाथः, भूगर्भे अर्चाविग्रहश्रीजगन्नाथ दारुब्रह्म प्रस्थापितं, सुधन्या सार्वभौमराजसिंहासनं समपितं चतुराम्नाय- चर्तुमठानां स्थापनाय अहर्निशं परिश्रममाद्धमेन आध्यात्मस्य उज्जीवितं प्रतिष्ठितं कृतम्। चतुः धार्मिकमठः यथा- दक्षिणे शृंगेरी शंकराचार्य्यमठ, पूर्वे(ओडिशा) जगन्नाथपुरीधामे गोवर्धनमठ, पश्चिमे द्वारिकाये शारदामठ, बद्रिकाश्रमे ज्योर्तिमठः भारतस्य एकात्मकता दिग्दर्शितं करोति। हिन्दुधर्मस्य प्रतिष्ठाय कलिप्रभवदृष्टनां जयेन परमपदं प्राप्तं कृतम्। यथा –

कलौ रुद्रो महादेवो लोकानामीश्वरः परः।
न देवता भवेन्नृणां देवतानांच दैवतम्।।
करिष्यत्यवताराणि शंकरो नीललोहितः।

शौतस्मार्त्तप्रतिष्ठार्थं भक्तानां हितकाम्यया।
उपदेक्ष्यति तजज्ञानं शिष्याणां ब्रह्मासंज्ञितम्।
सर्ववेदान्तसार हि धर्मान वेदनदिर्शितान।।
ये तं विप्रा निषेवन्ते येन केनोपचारतः।
विजित्य कलिजान दिषान यान्ति ते परमं पदम्।।[1]

शृंगेरी मठः शृंगेरी मठ भारतस्य दक्षिणे चिकमंगलुरस्थाने अवस्थितम्। मठस्य महावाक्य 'अहं ब्रह्मास्मि' वर्तते। मठमन्धे यजुर्वेदः आसीत्। प्रथममठाधीशः आचार्य सुरेश्वरः। तस्य पूर्वनामः मण्डनमिश्रः भवति। अधुना स्वामी भारती कृष्णतीर्थः, ३६ मठाधीशः वर्तते।

गोवर्धन मठः गोवर्धन मठः उत्कलक्षेत्रे वर्तते। अत्र दीक्षा प्राप्तं अनन्तरं सन्यासी आरण्य संप्रदायः मन्यते। मठस्य महावाक्यं 'प्रज्ञानं ब्रह्म' इति, तन्मन्धे रुगवेदः वर्तते। प्रथममठाधीश आदिशंकराचार्यः शिष्य पद्मपादचार्यः। संप्रति निश्चलानन्द सरस्वती,१४५ मठाधीशः आसीत्।

शारदा मठः शारदा (कालिका) मठ गुजरात द्वारिकायाम् अवस्थितम्। दीक्षा ग्रहणात् अनन्तरं तीर्थ अश्रम वा सांप्रदायनाम्ना परिचिता। 'तत्त्वमसि' शारदामठस्य महावाक्यम्। सामवेदः तत्र वर्तते। हस्तामलक (पृथ्वीधर) प्रथमं मठाधीशः आसीत्। संप्रति स्वामी स्वरुपानन्द सरस्वती, ७९ मठाधीशः वर्तते।

ज्योतिर्मठः ज्योतिर्मठः उत्तरांचल बद्रीनाथस्थाने वर्तते। अत्र गिरि, पर्वत एवं सागर संप्रदाय मन्यते। 'अयमात्मा ब्रह्म' इति महावाक्यं मन्यते। अत्र अथर्ववेदं संपादितम्। प्रथममठाधीश त्रोटकाचार्य। अधुना स्वामी वासुदेवानंद सरस्वती, ४४ मठाधीश वर्तते।

शंकराचार्यः अद्वैतपरंपराये मठानां स्थापितकृतम्। शंकराचार्य हिन्दुधर्मस्य सवोच्चधर्मगुरु पदस्य उपाधि प्राप्तवान्। अदिगुरु शंकराचार्यः हिन्दुत्वं महानप्रतिनिधिरूपेण जगद्गुरुरूपेण परिचितम्। जगदगुरु आचार्यशंकररूपेण अवतारं पुराणशास्त्रे वर्णितम्। यथा-

कल्यब्दे द्विसहस्त्रान्ते लोकानुग्रहकाम्यया।
चतुर्भिः सह शिष्यैस्तु शंकरोऽवतरिष्यति।।[2]

एतत् व्यतिरेक वैष्णवधर्मप्रचारार्थं रामानुजः, नरहरि तीर्थः, श्रीचैतन्यः प्राधान्यावहति। एमार मठः पुरीक्षेत्रे रामानुजस्य सर्वप्रथमं वैष्णव मठः आसीत्। यत्र यत्र सुप्रसिद्धानि मन्दिराणि सन्ति तत्र तत्र मठानां स्थाप्यनन्तुं दृश्यते एव।

उत्कलप्रान्तेविविधाः मठाः

विश्वप्रसिद्धः अस्माकं उत्कलप्रदेशः। अस्मिन् प्रदेशेवहुनि मठमन्दिराणि परिदृश्यते। तेषु जगन्नाथक्षेत्रे त्रिंशत् मठाः दृश्यते, यथा – एमारमठ-त्रिमूर्तिमठ-रघवादास मठ-जगन्नाथ बल्लव मठ-गोवर्धन मठ-राधावल्लव मठ-रामजी मठ-गोस्वामी मठ-वेङ्कटाचारी मठ-सूर्यगोस्वामी मठ-दशावतार मठ- शिवतीर्थ मठ-महीप्रकाश मठ-गोपालतीर्थ मठ-नंदिमाता मठः इत्यादि वर्त्तते। पुरीप्रान्ते ये ये मठाः परिदृश्यन्ते तत्र जगन्नाथःसंस्कृति तथा हिन्दुधर्मस्य प्रचारप्रसारार्थं विभिन्न व्यवस्था प्रचलितं अस्ति। तत्र विभिन्न तीर्थयात्रिणां कृते आश्रयस्थलिरूपेण कार्यं कुर्वन्ति। तत्र दरिद्रजनानां छात्राणां कृते पठनपाठनाय ते शिक्षानिमन्ते आवश्यकीय अर्थं साहार्य्यं कुर्वन्ति। एतादृश्य विभिन्नानुष्ठानिक समाजसेवायाः ते मठाः संयुक्तं प्रदानं कुर्वन्ति।

मठमाध्यमेन संस्कृतिरक्षा

भारतवर्षस्य संस्कृतेर्मूलमियं संस्कृतभाषा। साहित्ये मानविकमूल्यबोधस्यचादर्शो परिदृश्यते। महात्मागान्धी अवदत् – संस्कृतं विना भारतीयाः संस्कारविहिना एव। संस्कृतभाषाज्ञानं विना भारतीयसंस्कृतेः ज्ञानं नैव भविष्यति।
अतः कथितम् -

'यावद् भारतवर्षं स्यात् यावद् विन्ध हिमाचलौ ।
यावद् गङ्गा च गोदा च तावदेव हि संस्कृतम्।।'
धर्मस्थापनम् – यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मनं सृजाम्यहम्।।

गीतायां भगवतः श्रीकृष्णस्येयमुक्तिश्चरितार्था जगतः कल्याणाय कदाचित् मनस्विनः संभवति, ये कुरितिम्, अधर्मम्, अन्यायं च सम्वलं विनाश्य स्वजातिं राष्ट्रं विश्वं च समुन्नयन्ति। धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा। लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति। धर्मेण पापमपनुदन्ति, धर्म सर्वं विश्ववासिनां जनानामभ्यदयानिः श्रेयससिद्धयर्थं जगति विराजमानस्य धर्मस्य महति प्रतिष्ठा, स्वावयवार्थं प्रतिपादकत्वेऽपि मठानां भारतीयानां प्राणभूतवेदस्य वहुत्र वहुष्वर्थेषु प्रयुक्तः मानवेषु धर्मप्राधान्यमेव तान् अङ्गरूपेण निर्वापितम्।

समाजसेवाः मठमाध्यमेन समाजसेवाऽपि भवति। स्वास्थरक्षणं, जनकल्याणं मानवानां हितार्थे मठाः गुरुत्वपूर्णं भूमिकामावहति। रामकृष्ण, पतञ्जलि, रविशंकरादि गुरुणां समाजसेवायाः, देशसेवायाः अवदानं परिदृश्यते।

साध्यायः मठमाध्यमेन मानवानां हृदये पवित्रतां सहनशीलतां दयां भाक्तिं प्रमाणं च प्रादुर्भावयति। मठमन्धे प्रतिदीनम् वेदपाठं भवति। तन् माध्यमेन साध्यायः वर्तते। विद्या मानवानां जीवनसहचरी सती तान् सुखयति।

सांस्कृतिकसद्भावनाः गुरुः शिष्यस्य कल्याणाय सद्भावनयैवतं नियोजयति। स्वशिष्यान् चारित्र्यसंपन्ननागरिकान् विददसौ राष्ट्रस्य समाजस्य च अभ्युत्थानाय वद्धपरिकरो विभाति। जीवनम् न केवलं भोगार्थमेव, अपित्वात्मोन्नतेः प्रमुख साधनम्। समग्र प्राणिजातं परेशेनैवोत्पादितमिति विचारं तत्रैकत्वमनुभवति। जगदिदं परमात्मना व्यप्तम् ईशावास्यमिदं सर्वं यत् किञ्च जगत्यां जगत् आध्यात्मप्रवुत्या जीवनमुन्नतं भवति। विद्यादानं तु परोपकारस्य श्रेष्ठतमो धर्मः। किञ्चित् मठाः अन्यदानं करोति। प्रत्यक्षतत्त्वावधाने इदं सर्वं कार्य्याणि भवति। शंकराचार्य्यो भौतिकसुखेषु निःस्पृहोऽपरिग्रहो महान् कर्मयोगी चासीत्। सन्यासी सन्नप्ययमाजीवनं लोकहितमवेक्ष्य कर्मसमाचरत्। अनेन ब्रह्मसूत्रोपनिषद्गीताप्रभृति ग्रन्थानां भाष्याण्यपि कृतानि। अस्य गूढाध्यात्मतत्त्व प्रकाशकाः प्रबन्धाः ललितमधुरगिरा गुम्फितानि च स्त्रोत्राणि चिरनवीनां कीर्त्ति प्रख्यापयन्ति। केनचित् उक्तम् –

अद्वैतमतसिन्धुनां महापोत इवाऽद्भूतः।
अवतारः शिवस्याऽयं शंकरो लोकशंकरः।।
व्याकुर्वन् व्याससूत्रार्थं श्रुतेरर्थं यथोचिवान्
श्रुतेर्न्यायः स एवार्थः शंकरः सवितानन:।।[3]

पुनः शंकराचार्यविषये कथितम् –

अष्टवर्षेचतुर्वेदी, द्वादशेसर्वशास्त्रवित्
षोडशेकृतवान्भाष्यम्द्वात्रिंशेमुनिरभ्यगात्।।

उपसंहार

संस्कृतिसंस्कृतयोः यथा सम्बन्धः तथा मठमन्दिरयोः वर्त्तते। संस्कृते वाहकरूपेण उभयोरपि गुरुत्वपूर्ण भूमिका अस्ति। तदर्थं मध्यकालिकामठाः मन्दिरनिकषायः स्थापितम्। महर्षिभिः तेषां अनुचरैःश्च। ते मठाः सर्वदा समाजस्य मङ्गलार्थमेव उदिष्टः। यदि वयं सम्यक् भावेन अवलोकनं कुर्मः र्तहि संस्कृते मूलस्वरूपं द्रष्टुं सक्ष्यमं भवामः।

पादटिप्पणी

१. कूर्मपुराण १.२७. ३२-३४
२. भविष्योत्तरपुराण ३६
३. शिवपुराण-रुद्रखण्ड-७.१

सहायकग्रन्थसूची

१. दाहालः आचार्य लोकमणि, संस्कृतसाहित्येतिहासः, कृष्णदास अकादमी, वारणासी, चौखम्बा प्रेस, द्वितीय, वि.सं. २०५६
२. भट्ट पण्डित रामेश्वर, मनुस्मृतिः, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्लि, पुनर्मुद्रित संस्करण २०१५
३. भाहादुर राजा राधाकान्तदेव, शब्दकल्पद्रुम कोशः, मोतिलाल बनारसीदास दिल्लि, १९६१ ई., भाग ४
४. प्रहराज, गोपाल चन्द्र, पूर्णचन्द्र उत्कलीयभाषाकोष, भि. कर, दि उत्कल साहित्य प्रेस,कटक, १९३१
५. गोयन्दका जयदयाल, श्रीमद्भगवद्गीता, गीताप्रेस, गोरखपुर, पुनमुद्रण, २००९